

TÜRK DEVLET HAYATINDA HÜKÜMET VE HÜKÜMET ÜYELERİ

Saadettin Yağmur GÖMEÇ^{1*}

¹Ankara University, Faculty of Language and History-Geography, Department of History, 06110, Ankara, Türkiye

Özet: Eski Türk devletinde kaganı da denetleyen bir güç vardı. Milletin ve devlet ileri gelenlerinin isteklerine aykırı davranan kaganların ne şekilde tahtlarını yitirdiklerini biliyoruz. Türk destan edebiyatının temelini oluşturan Oguz-nâmelere baktığımızda, Türklerin efsanevi atası Oguz Kagan'ın her önemli iş öncesi ve sonrasında kurultay topladığı görülür. Buna benzer olarak Hun, Kök Türk ve Uygurların yılın muayyen zamanlarında Orkun Vadisinin batısında bahar, yaz ve sonbaharda biraraya geldikleri meclislere büyük bir katılım söz konusuydu. Bunlar toy, düğün-dernek veya kengeş adı altında gerçekleşiyordu. Günümüz itibarıyla eski Türklerde kaganı da denetleyen bir meclisin ve hükümetin mevcudiyeti artık kabul edilmektedir. Hiç şüphesiz kagan, katun, yabgu ve şadlar hükümetin tabi üyeleri idi. Kagan aynı zamanda hükümet toplantılarına da başkanlık yapıyordu.

Anahtar kelimeler: Hükümet, Hükümet üyeleri, Türk devlet teşkilatı, Türk kültürü

Government and Members in Turkish State Life

Abstract: There was an authority in Ancient Turkish State, who also supervised to khan. We have known how the khagans, opposing to wills of society and dignity of the country lost their throne. When we look at the Oghuz-names forming the basis of the Turkish epic literature, it is seen that Turkish mythical ancestor Oghuz Khagan assembled the general conference before and after every major work. Similarly, there was a very intense participation to councils where The Uighurs assembled in the West of Orkun Valley in summer and autumn in specific times of year. And these performed under the name of toy, wedding-association or kengesh. At the present time, the existence of a council and government supervising even the Khan in former Turks is acknowledged. Khan, Katun (queen consort), Yabgu (co or sub-Khan), Şad (elder prince) were all ordinary members of government. The Khan was also in the chair of the governmental council.

Keywords: Government, Government members, Turkish state organization, Turkish culture

*Sorumlu yazar (Corresponding author): Ankara University, Faculty of Language and History-Geography, Department of History, 06110, Ankara, Türkiye

E mail: sgomec@ankara.edu.tr (S. Y. GÖMEÇ)

Saadettin Yağmur GÖMEÇ <https://orcid.org/0000-0003-4606-9006>

Gönderi: 25 Mart 2025

Kabul: 03 Haziran 2025

Yayınlanma: 15 Temmuz 2025

Received: March 25, 2025

Accepted: June 03, 2025

Published: July 15, 2025

Cite as: Gömeç SY. 2025. Government and members in Turkish state life. BSJ Pub Soc Sci, 8(2): 53-63.

1. Giriş

Türklerle alâkalı yabancı ve yerli kaynakları incelediğimizde devletin başı olan kaganın karizmatik bir yapısı bulunmakla beraber, ülkenin ve milletin geleceğinde tek başına karar verme yetkisinin olmadığını görürüz. Günümüz itibarıyla eski Türklerde kaganı da denetleyen bir meclis ve hükümetin mevcudiyeti artık kabul edilmektedir. Türk destan edebiyatının temelini oluşturan Oguz-nâmelere baktığımızda, Türklerin efsanevi atası Oguz Kagan'ın her önemli iş öncesi ve sonrasında kurultay topladığı anlaşılır. Törelere göre çoğu boy beyi olan bu bakan ve aksakallara ülke meselelerini danışmak esas idi. Çünkü hepsinin buyruğu altında kalabalık bir nüfus ve askeri kuvvet bulunduğundan, gözardı edilmeleri mümkün değildir. Dolayısı ile Hun, Kök Türk ve Uygurların Çin kaynaklarında Lung-ch'eng denilen, bazı ilim adamlarının Ongin ve Tamır ırmakları civarında olduğunu sandığı, ancak bizim kanaatimizce Orkun Vadisinin batısında, dağlık ve sulak bir yerde bahar, yaz ve sonbaharda biraraya geldikleri meclislere büyük bir katılım söz konusuydu. Bunlar toy, düğün-dernek, kurultay veya

kengeş (Tügün/Düğün sözü herhalde bir araya gelmek, birleşmek yani tügünlemek/düğümlemek/düğümlemek fiiliyle alâkalı olmalıdır. Kengeş terimi de "keng" kökünden gelip, "danışmak, görüşmek, fikir ve tedbir almak" anlamındadır. Kurmak, kurulmak, büzülmek, toplanmak manasındaki kurultay sözü de ancak Türkçe ile açıklanabilir. Fiilin sonundaki -tay bazılarının dediği gibi Türkçe olmayabilir (Kaşgarlı Mahmud, 1988)) adı altında gerçekleşiyordu. Bunun yanı sıra savaş kurultaylarının sonbaharda ve eylül ayında at üzerinde, devletin ileri gelen yetkililerinin iştirakiyle yapıldığından bahsedildiği gibi, hayvan ve halk sayımı da bu mevsimde oluyordu. Bu toplantılara herhangi bir boyun veya beyin katılmaması ise isyan demektir (De Guignes, 1924; Şikari, 1946; Watson, 1968; Ögel, 1982; Ögel, 1988; Kaşgarlı Mahmud, 1988; Esin, 2001; Findley, 2005; Ying-shih 2008) ki, Dede Korkut Hikâyelerinde böyle durumlara sıkça rastlanmaktadır.

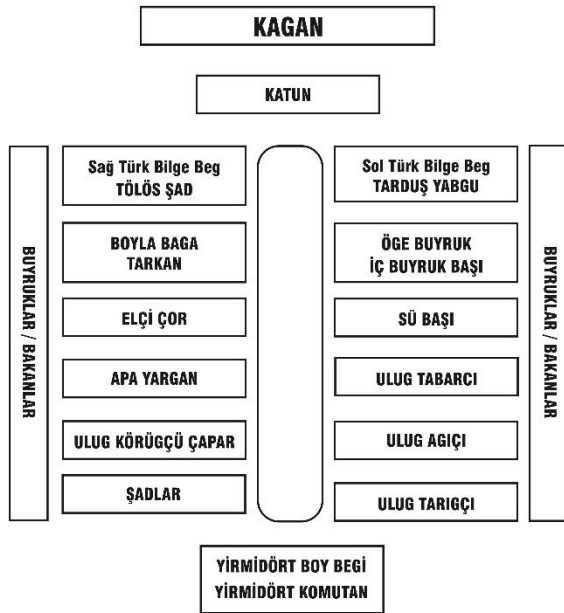
2. Bakanlar ve Görevleri

Eski Türk dönemi ile alâkalı kaynakları ve Türk kitabelerini incelediğimizde bunlarda bir nev'i fiilinden

gelen bir “buyruk” (Clauson, 1972; Çağatay, 1974; Ögel, 1982; Kafesoğlu, 1983; Ögel, 1988; Donuk, 1988) kelimesine rastlıyoruz (Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı tarafı, 3, 5, 19, 38. satır; Güney tarafı, 1. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 4, 6, 16. satır; Güney tarafı, 14. satır; Şine Usu Yazıtı, Kuzey tarafı, 4. satır; Suci Yazıtı, 3. satır; Terhin Yazıtı, Güney tarafı, 4. satır; Batı tarafı, 6. satır; Tez II Yazıtı, Güney tarafı, 4. satır; Podkunin Yazıtı, 4. satır). Son derece önemli vazifeleri bulunan bu bakanlar ya da buyruklar işlerini layıkıyla yapmazlarsa, halk ve devlet felakete sürükleniyordu. İşte bu yüzden Kök Türk harfli yazıtlarda; “onlardan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmadığından, bilgisiz ve kötü kaganlar ile bakanlar devleti yönettiğinden” (Köl Tigin Yazıtı, Doğu 4-5. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu 5-6. satır: “Anta kisre inisi eşisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kangın teg kılınmaduk erinç, bilgizsiz kagan olurmış erinç, yablak kagan olurmış erinç; buyruku yime bilgizsiz ermiş erinç”) Türk milletinin başına birçok fenalığın geldiğine vurgu yapılmaktaydı.

Hiç şüphesiz kagan, katun, yabgu ve şadlar hükümetin tabi üyeleri idi (Şekil 1) ve kagan aynı zamanda hükümet toplantılarına da başkanlık ediyordu. Bu durum bir yana eski Türk hükümetinde yakın zamana kadar kaç bakanın olduğunu bilmiyorduk ve bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat son yıllarda ele geçen kitabeler bize eski Türk hükümetinde dokuz bakanın bulunduğunu göstermektedir. Uygur çağına ait Terhin Yazıtındaki; “ulug buyruk tokuz bolmış” (Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 6. satır: “Büyük bakanların sayısı dokuz imiş”) cümlesi, bize bunu en iyi biçimde anlatmaktadır. Ayrıca bu sistemin Türklerden komşu kavimlere de geçtiğini görüyoruz ve Arapça belgelerde Uygur hükümdarının dokuz bakanının bulunduğu hakkında haberler veriliyor.

Şekil 1. Türk devlet hayatında hükümet ve hükümet üyeleri.

Kök Türk ve Uygur dönemi belgelerini incelediğimizde eski Türklerde başbakan manasına gelen “İç Buyruk Başı”, “Öge Buyruk” veya “İl Ögesi” deyimlerinin kullanıldığını görüyoruz. İşte buna bağlı olarak Bilge Kagan 716 tarihinde tahtta çıktığında, kendisine bağlılığını sunanlar arasında Sebig Köl İrkin adında bir “İç Buyruk” olduğunu yazıtındaki şu cümlelerden öğreniyoruz: “Atam Türk Bilge Kagan tahtta oturduğunda şimdiki bütün Türk beyleri ile batıdaki Tarduş beyleri ve başta Köl İç Çor, arkasından şad-apalar (belki Tarduş bölgesine gönderilen büyük şadlar veya onların hocaları), doğuda Tölös beyler, başta Apa Tarkan, sonra bu taraftaki şad-apalar (belki Tölös bölgesine gönderilen büyük şadlar veya onların hocaları) ile Taman Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan ve başta İç Buyruk Sebig Köl İrkin, sonra diğer bakanlar ve şimdiki bunca beyler gelip bağlılığını bildirdiler” (Bilge Kagan Yazıtı, Güney tarafı, 13-15. satır: “Kangım Türk Bilge Kagan olurtukınta Türk amtı begler, kisre Tarduş begler, Köl İç Çor başlayı, ulayı şadapıt begler, öngre Tölös begler, Apa Tarkan başlayı, ulayı şadapıt begler bu...Taman Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, ulayı buyruk...İç Buyruk Sebig Köl İrkin başlayı, ulayı buyruk, bunca amtı begler”). Bunun gibi Uygur dönemi yazıtlarından Terhin’de ise, başbakan yerine “İç Buyruk Başı Inançu Baga Tarkan” (Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 6. satır) unvanlı bir kişiden söz edilmektedir. Burada ismi anılan Inançu Baga Tarkan’ın, Böğü Kagan’dan sonra hükümdarlık tahtına oturan başbakan Tonga (Tun/Ton/Tong/Tokta) Baga Tarkan (779-789) olduğunu sanıyoruz. Suci Yazıtında, “Kırgız oğluyum. Boyla Kutlug Yargan’ım. Kutlug Baga Tarkan’ın öge buyruğuyum (başbakanıyım)” (Suci Yazıtı, 2-3. satır: “Kırgız oğlu men. Boyla Kutlug Yargan men. Kutlug Baga Tarkan öge buyruku men”), diye geçen cümledeki Boyla Kutlug Yargan da başbakandır.

Bununla beraber İslam öncesi Türk tarihinin kaynaklarında devlet kurucusu iki aile ile karşılaşılıyor. Bunlardan birisi Börülüler (A-shih-na/Aşina/Çina/Çona), diğeri de Arslanlardır (A-shih-te/Tonga). İkincisi devamlı Börülülerin yanında, onlara yardımcı bir aile olup, büyük bir ihtimalle de Börülülerin (A-shih-na) akrabasıdır. Çoğu vakit gözden kaçırıyoruz, fakat bu oluşumun izleri Oguz Kagan Destanı’nda da geçer. Burada Türk soyunun ortaya çıkışı anlatılırken; “Nuh peygamber yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman, büyük çocuğu Yafes’e Doğu ülkelerini, Türkistan’ı ve civarlarını verdi ki, bu Türkistan Ceyhun ile Çin arasındadır. Bütün hanlar, Türkler, kuzey kavimleri, güzel insanlar onun soyundandır. Bu tayfa son derece yığittir. Onun çocuklarının hepsi arslan ve kurt olur” (Gömeç, 2021a) sözü buna delalettir. Mogol tarihinde de buna benzer bir şekilde Dürülgünler ve Nirunları görüyoruz. Esasında Cami’üt-Tevarih’in yazarı Resîdeddin’in neredeyse bütün Dürülgünleri Türk soyundan sayması da ilginçtir. Bizim kanaatimize göre, başbakanlar Tonga Baga Tarkan zamanına kadar hep A-shih-te (Arslanlar) (Bugüne kadar A-shih-te ailesi üzerinde pek durulmamışsa da, A-shih-naların kimliği hususunda üç-aşağı, beş-yukarı birtakım

tahminler yapıldığını biliyoruz. Türk kültüründe iki hayvanın mühim yeri vardır: Bunlardan birisi kurt (börü), diğeri de arslandır (veya bars= tonga) ki, A-shih-na'nın kurt ile alâkasını aşağı-yukarı herkes kabul etmektedir. Arslan da büyük bir ihtimalle A-shih-te ailesinin sembolü olabilir. Bu duruma Türklerin kültür hayatında her zaman rastlanır. Çünkü Türk boylarına ad verme gelenekleri içinde hayvan isimlerine de tesadüf ediyoruz. Örnek göstermek gerekirse; Alayuntlu, Bugu, Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Kara Keçili, Sarı Keçili vs (Gömeç, 2003; Gömeç, 2007). Türkistan, Hazar'ın batısı ve Avrupa'daki Türklere ait arkeolojik malzemelerle, İslam kaynaklarını da incelediğimizde özellikle Batı Türklerinin sembolünün "arslan" olduğu görülecektir (Feher, 1943; Burnaşeva, 1972; İbn Bibi, 1996;)) ailesinden gelmiştir. Bilindiği gibi, Tunyukuk da bu aileye mensuptur ve onun nesillerinin Uygur çağının sonlarına değin Türk devletinde hep yüksek mevkileri işgal ettikleri söylenir (Ögel, 1964; Ögel, 1971). Tonga (Tun) Baga'nın (779-798) iktidarı ele geçirmesinden sonra (Özellikle Böğü Kagan'ın yanında bulunan Sogdlar, onu Çin'i işgal etmeye zorluyorlardı. Çin gibi bir ülkeye sahip olmak o çağın şartlarında yararlı bir iş değildi. Hunlar zamanından beridir çeşitli defalar Türkler bu imkânı ellerine geçirmişlerdi, ama Çin onların pekçok ihtiyacını karşılayan bir devlet olduğundan, hayatını devam ettirmesi de zaruri görülüyordu. Böğü Kagan zamanında birçok Uygur geleneği değişti. Çinlilerle ticarete girdiklerinden itibaren epey değerli şeye sahip oldukları gibi, gösterişe de alıştılar. Kagan kendini halktan ayırarak saraylarda oturmaya başladı. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeğe özendiler. Bunlar elbette toplum içindeki milliyetçileri rahatsız ediyordu. Hatta o kadar ileri gidilmişti ki, Kök (Ulu) Tengri inancının yerine, Türk sosyal hayatına yüzde-yüz ters olan Maniheizm gibi bir dine girilmişti (Mackerras, 1972; Gömeç, 2023a). İşte bütün bunlardan hoşlanmayan bir grup devletin istikbalini tehlikeli gördüğünden, Böğü Kagan'ı tahttan uzaklaştırdılar. Sonuçta Tonga Baga Tarkan'a bu hadise sırasında yardım eden Kırgız beyi başbakanlık makamına getirilerek ödüllendirilmiş olmalıdır) bu makama bir Kırgız'ın atanması yeni bir değişiklik gibi görünmektedir. Tabiki bu olayın başka siyasi sebepleri de vardır.

Biraz önce de söylediğimiz gibi, Kök Türkçe kitabelerde bakanlar heyeti; "Ulug Buyruk Tokuz bolmış" şeklinde belirtilmektedir ve burada kastedilen, bakanlar kurulunun dokuz kişiden meydana geldiğidir.

Bakanlardan bir tanesi de devlet ve ülke birliğini meydana getiren kabilelerin düzen ve yerleşmesinden mesuldü. Çünkü yeri geldiğinde devlete kafa tutabilecek kadar bir gücü bünyelerinde barındıran bu boyların kontrol altında bulunmaları gerekmektedir. Herhalde bu işlerle ilgilenen bakanın unvanı "Boyla" idi. Kök Türkçe yazılı belgelerden Bilge Kagan (Bilge Kagan Yazıtı, Güney tarafı, 13-15. satır: Kangım Türk Bilge Kagan olurtukınta Türk amtı begler, kisre Tarduş begler, Köl İç Çor başlayu, ulayu şadapıt begler, öngre Tölös begler, Apa Tarkan başlayu, ulayu şadapıt begler bu...Taman Tarkan,

Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, ulayu buyruk...İç Buyruk Sebig Köl İrkin başlayu, ulayu buyruk, bunça amtı begler) ile Tunyukuk Kitabesi'nin I. taşında (Tunyukuk Yazıtı, I. Taş, Batı tarafı, 6-7. satır: Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan birle İl-teriş Kagan boluyın) "Boyla Baga Tarkan" unvanını taşıyan bir kişiyle karşılaşıyoruz ve bilindiği gibi Türk tarihinde bu sanı taşıyan bir kişi vardır ki, o da; meşhur Tunyukuk'tur (Gömeç, 2010). Muhtemelen Kök Türk Kaganlığı yeniden bir nizama sokulurken İl-teriş Kagan ona boy-kabile işlerini halletme görevini vermişti. Tunyukuk'un belki de Oguz Kagan Destanı'ndaki iz düşümü olan İrkıl Koca da Oguz'un Boz Ok ve Üç Ok adlarını alan oğullarının yirmidört evladına birer lâkap ve her birisine hayvanlarıyla, mülklerine vurulmak üzere tamgalar tespit etmişti (Gömeç, 2021b). Kısacası İrkıl Koca da Oguz aşiretlerinin düzen ve teşkilatlanmalarında önemli bir görev üstlenmiştir.

Tahminlerimize göre Türk devletinde bazı bakanlar da hayvanlar, yaylaklar ve ziraat ile ilgilenmekteydi. Herhalde bunlar günümüzün hayvancılık ve iktisat bakanlıklarıydı. Çünkü devletin ve ekonominin temelini meydana getiren konar-göçerlik çok eski çağlardan beridir bir düzen dâhilinde yapılmakta ve Türk ülkesinde her boyun ikamet yeri ile yaylağı kanunlar çerçevesinde belirlenmekteydi. Dolayısıyla hayvancıların başkalarının arazilerine girmeleri veyahut da birbirlerinin aleyhine otlakları tüketmeleri yasaktı ve elbette bunların da kayıtları olması gerekirdi.

Eski Türklerin temel geçim vasıtası her ne kadar hayvan ağırlıklıysa da, çok eski zamanlardan itibaren, bilhassa sıcak ve korunaklı nehir boylarında ziraat yapıldığını kaynaklar söylemektedir. Bu tarım ürünlerinin nelerden ibaret bulunduğu dair de elimizde bol malzeme vardır. Ayrıca işlenen topraklar ve yetiştirilen ürünlerin hangileri olduğu büyük ihtimalle devlet tarafından biliniyor ve bu işler gayet muntazam bir şekilde görevlilerce gözetim altında tutuluyordu. Bunların başında muhtemelen bir buyruk vardı ki, o da bu tür tarım işlerini yoluna koymakta, hangi kabilenin ne yetiştirdiği, nereleri ektiği ve bunlardan ne kadarının devlete vergi olarak ödenmesi gerektiğine bakmaktaydı. Ticaret ve mal alış-verişi de belki yine bu iki bakandan biri tarafından kontrol edilmekteydi.

Hükümetteki buyruklardan birisi de "Dış İşleri" bakanı durumundadır. Hunlar çağından beridir başkentte, kaganın yanında bir dışişleri görevlisinin bulunduğunu, resmi heyetlere bunun yol gösterdiğini, gelenlere uyulması gereken teşrifat kurallarını öğrettiğini ve kagan ile elçiler arasındaki istişareyi bunların yönettiğinden haberdarız. Tabiki bu bakanın seçtiği birtakım görevliler de vardı ve onlar herhalde dil bilen, okuma-yazması olan kişilerdi.

Mesela Çin imparatoru Wu M.Ö. 110 tarihinde Kuo Ch'i ismindeki bir sefiri Hunlara gönderdi. Türk topraklarına gelen bu elçiyi bir dış işleri görevlisi karşıladı ve neden yollandığını sordu. Sefir bizzat Türk hükümdarıyla görüşeceğini söyleyince, başı eğik olduğu halde huzura kabul edildi (Cahun, 1896; Giles, 1934; Orkun, 1938;

Chang, 1966; Watson, 1968; Wiens, 1969; Findley, 2005; Huang, 2007; De Groot ve Asena, 2010). O, Çin'in batıdaki pekçok Türkistan kavmini egemenliğinin altına soktuğunu, kalabalık bir ordularının bulunduğunu, çölün kuzeyindeki soğuk ve kurak iklimlerde daha fazla yaşayamayacaklarını, bu yüzden bir an evvel Çin'e tabi olmalarını bildirince, kagan buna çok kızdı. Herşeye rağmen milletlerarası hukuka uyan Türk hakani, işin aslını iyice araştırmadan bu elçiye karşısına çıkaran baş teşrifatçının öldürülmesini buyurduktan sonra, belki de kafasının kesilmesi gereken bu densiz Çinli'yi de bırakmayıp, bugün bile Baykal bölgesinde kalıntılarına rastladığımız Ulan Ude yakınlarındaki Türk yerleşimlerinin bulunduğu topraklara sürdü (Gömeç, 2023b; Kızlasov, 2023).

Bunun gibi Kök Türk kaynaklarında adına rastlamamıza rağmen, Çince vesikalarda geçen Buyruk Çor'un 727 senesinde Bilge Kagan tarafından Çin'e yollanarak, Tibetlilerin bu ülkeye karşı faaliyetlerini haber vermekle görevlendirildiğini, ayrıca 734 tarihinde Bilge'nin öldürülmesi hadisesine karıştığını biliyoruz (Mau-tsai, 1958; Giraud, 1960; Jen-t'ang, 1968; Chi-huei, 1971).

Dolayısıyla eski Türkler bugün olduğu gibi tarihte de dış işleri veya ikili ilişkilerde görevlendirilen, kendilerine verilen yetkilerle şahıslar ya da devlet gibi kurum yapıları arasındaki her türlü görüşmeyi gerçekleştirip, çözüme ulaştıran memurlara "elçi", "sözcü" veya "yalabaç" (yalavaç) diyorlardı (Bununla beraber Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bir "yalafar" kelimesi vardır ki, "hakanın gönderdiği elçiye verilen addır" deniyor (Kaşgarlı Mahmud, 1988; İbni-Mühennâ Lûgati, 1988)) ki, elçi kelimesinin kökü de Türkçedeki "el/il" yani ülke, devlet, millet sözünden gelmekte olup, içerisinde "arayı bulan", "barışı sağlayan" gibi manalar da vardır. Bu yüzden insanlar herhalde konuşmayı öğrenip, bir toplum düzeni içerisinde yaşamaya başladıkları andan itibaren elçilik müessesesi de oluşmuştur.

Mesela Oyuk-Tarлак Yazıtında adı geçen "El Togan Tutuk'un Altı Bag Bodun'un elçisi" (Uyuk Tarлак Yazıtı, 2. satır: "Atım El Togan Tutuk. Ben tengri elimke elçisi ertim. Altı Bag bodunka beg ertim") olduğu söylenmektedir. Çakolların ikinci yazıtı "Elçi Çor" adına dikilmiştir ve ayrıca Uybat VI Yazıtında da bir elçi kelimesine rastlıyoruz. 8. asrın ikinci yarısında (753-754), Uyurlardan Kara Türgişlere Çabış Tun Tarkan adında bir elçinin gittiğini, yine Uybat yazıtlarındaki; "Çabış Tun Tarkan'ın ebedi taşını dikiverdim. Erdeminizden dolayı ülkenizden Kara Kan'a vardınız, yalabaç (elçi) gidip-gelmediniz" (Uybat I Yazıtı, 3-4. satır: "Çabış Tun Tarkan bengüsi tikebertim. Erdemin için ilinde Kara Kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmedingiz. Begimiz"), cümlesinden öğrenmekteyiz. Alp Bilge Kagan zamanında (808-821), Tibet'e elçi giden şahsın adının Inançu Alp olduğu, Altın Köl II Yazıtında: "Erdem için ben Inançu Alp ülkemde dört defa dolaştım. Edeb böyle bir şey imiş. Sizler için Altun Kır'a girdim. Erdem için Tibet hanına yalabaç (elçi) olarak gittim" (Altın Köl II Yazıtı, Sol

taraf, 2. satır; Sağ taraf, 1-2. satır: "İlimde dört tegzindim. Erdemim için Inançu Alp. Erdem bolsar andag ermiş. Sizimin Altun Kırka kirtim. Erdem için Töpüt kanka yalabaç bardım, kelürtim"), diye belirtilmektedir. Elçi manasındaki yalabaç kelimesine başka yerlerde de rastlıyoruz (Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 39; İrk Bitig, 16. satır). Kısacası yabancı memleketlerden gelen elçi ve misafirler konusunda kagana yardımcı olan belki hacib gibi bir görevlinin bulunduğu, Hunlar çağından beri malûmdur (Ligeti, 1986; İnce, 1996; Barbaro, 2005), fakat bunların hangi unvanı taşıdıkları meçhuldür.

Eski ve Orta Çağlarda ülkeler elçi kabullerinde büyük törenler icra ederek devletlerinin askeri kudret ve zenginliklerini de sergiliyorlardı. Mesela Kök Türk Kaganlığının batı ucunu meydana getiren On Okların (Kök Türk devletinin kuruluşundan itibaren karşımıza çıkan On Oklar, on aileden ibaret olup, ülkenin batı kanadını meydana getiriyorlardı. Onlar adlarının da verdiği anlama, yani yayın hâkimiyeti, okun da tabiyeti ifade etmesine bağlı olarak doğudaki ana merkezin bir parçası idiler. Bu durum bir yana On Ok boyları Tuğlu (T'u-lu/Togru/Törü/Doğulu/Bağlı/Yol/Toprak/Üç Ok) ve Nu-shi-pi (Belki Yaylılar/Boz Ok) diye ikiye ayrılmışlardır. Beş çor tarafından idare edilen Tuğluların urugları; Çumukun (Külüg Çor), Hu-lu-wu (Belki Kurlu/Karalu/Kür Çor), Che-cho-t'i (Tonga Çor), Türgiş (Kara Çor), Süngüz'dür (Çoban Çor). Bunlar Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşıyorlardı. Tuğluları (T'u-lu/Togru/Törü/Togulu) daha sonraki Duglatlar ile ilişkilendirenler var ise de, bu durum tereddütlüdür. Beş irkin tarafından yönetilen Nu-shi-pilerin (Yaylılar) aileleri; İzgil~İzgil İl (A-si-kie/Kül Erkin), Ko-chou (Koşu/Kür Erkin), Başkan (Tonga İşbara Erkin), Si-kie (Çık İl/Sek El/İni Çor Erkin) ve Çoban Erkin unvanlı birinin idaresindeki başka bir Ko-chou (Koşu) boyudur) idarecisi İstemi Yabgu, 569 yılı sıralarında Doğu Roma'dan gelen elçi Zemarkhos'un başkanlığındaki heyeti hergün içerisinde değişik değerli eşyaların ve rengarenk ipeklerin bulunduğu çadırlarda karşıladı. Sefirler, gördükleri bu ihtişamın Bizans da bile olmadığına hayretler içinde bakıyorlardı. Türk topraklarından ayrılana kadar hergün başka bir yerde ağırlanan Romalılar, memleketlerine döndüklerinde bütün bunları ayrıntılarıyla yetkililere anlatacaklardı. Her ne kadar tarih ve yeri konusundaki tartışmalar sürse de, daha sonraları Uygur Devletini ziyaret eden Tamim İbn Bahr isimli bir Arap seyyah ya da elçi Türk kaganın kendi çadırıyla, 12.000 kişilik ordusu ve her birinin 13.000 kişiye sahip olduğu 17 kumandanı, 900 kişiyi alacak genişlikte ve aksamaları herhalde altından bir otağının varlığı (Sagır, 2006; Gömeç, 2021a; Gömeç, 2023a) hakkında haber vermektedir. Bu gibi örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Elbette daha sonraları kendilerine sefir de denilen bu kişileri bağımsız devletler gönderebilirdi. İşte bu yüzden Juan-juan hakani Anaguey'e, Börülü önderi Bumin'in bir elçi yollayarak kızını istemesi bir nev'i bağımsızlık göstergesi olduğu gibi; yedinci asrın başlarında On Ok

beyi Tonga Yabgu'nun, devletin meşru kaganından habersizce Çin'e elçi gönderip, bir de prenses istemesi bağımsızlık ilanı şeklinde yorumlanmış, bunun üzerine İllig Kagan, Tonga (T'ong) Yabgu'ya; "görüyorum ki, T'angların bir prensesini almayı düşünüyorsun, ama onu götürmek için benim topraklarımdan geçmen lazım" diyerek yabguyu tehdit etmişti. Yine Kök Türk Kaganlığının zayıfladığı bu yıllarda Çin imparatoru, Mogolistan'ın doğu taraflarını yurt tutan, Tung-hu/Hsien-pi halkının torunları olan, Kök Türklerin tabisi ve bir tür müttefiki durumundaki Kitanların aklını çeldi. Onlar da bağımsızlık hayallerine kapılıp Kök Türklerle rağmen Çin sarayına elçi gönderme cüretinde bulundular. Pek tabiki Kök Türk kaganı topraklarından geçen bu sefirleri tutuklattırdı (Can, 2019; Gömeç, 2021a).

Eski çağlarda elçiler son derece önemli bir yere sahipti. Çünkü onlar bir şahıstan ziyade, bir devleti temsil ettiklerinden dolayı, vardıkları bölgelere pekçok hediyeler götürüyorlar, kendilerine kıymetli şeyler veriliyor ve itibarla karşılanıyorlardı. İki ülke arasındaki ilişkilerin düzeyi ne olursa olsun, milletlerarası hukuk anlayışlarına göre dokunulmazlıkları söz konusuydu. Türk kültüründeki "elçiye zeval olmaz" sözü buna güzel bir örnek teşkil ederken, mesela Manas Destanı'nda "elçi turna kuşu gibidir. Ülkeler arasında serbestçe öter. Ona yol açıktır", denir (Yusupov, 1995). Kaynakların ifadesine göre hükümdarlar birbirine düşman bile olsa, Türk beyleri yabancı bir ülkeden gelen bu memurları mümkün olduğunca incitmemeye özen göstermişlerdir. Dolayısı ile onların maruz kaldığı hakaret veya saygısızlık geldiği devlete yapılmış demektir. Mesela 568'lerde Sasani şahının Kök Türk elçilerini zehirletmesi bir savaş sebebiydi. Bunun gibi Çingiz Han tüccar ve elçilerine kötü davranıldığından Harezmsah ülkesini yerle- bir etti. 1468'lerde kaynaklarda akıllı, namuslu bir kişi şeklinde anlatılan Ak Koyunlu beyi Uzun Hasan'ın, sefirlerle Ebu Said Han'a (1451-1469) yolladığı atların orada kasten ürkütülmesini dahi o; "atı ürkütmek, devleti ürkütmek" şeklinde yorumlamıştır (Hükümet başkanlarının atları aynı zamanda devletin malı olduğu için bir resmi hüviyeti de bulunmaktaydı. Aslında binlerce yıl önce Börü Tonga'nın (Tokta/Mo-tun) babasının atını oklatması hadisesi de devlete bir başkaldırının nişanıdır (Ögel, 1981).) ki, zaten bundan kısa bir süre sonra iki bey arasında büyük bir harp yaşanmıştır.

Elçilerin vazifeleri hususunda bir diğer nokta da, onların iyi birer istihbaratçı olmalarıdır. Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk meşhur eseri Siyaset-nâme'sinde özetle bunu şöyle açıklıyor: Bunların işi sadece bir ülkeden diğerine mektup götürmek değildir. Hükümdarların elçi göndermekten bir başka maksadı; gittikleri yerlerin yollarını, boğazlarını, nehirlerini, buraların ordu geçişine müsait olup-olmadığını, güzergâhlarda kimlere güvenileceğini, memleketin asker sayısını, savaş araç-gereçleriyle, halkın iktisadi durumunu, hükümdarın maiyetindekilerin her türlü halini öğrenmektir (Nizamü'l-mülk, 1982; Tihrani, 2001; Ricaut, (tarihsiz)).

Ayrıca Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig adlı eserinde

elçilerin vasıflarını çeşitli vesilelerle anlatır. Ona göre; bunlar hükümdarın yardımcısıdır ve devleti temsil ederler. İdareciler arasındaki ilişkileri düzenlediklerinden okur-yazar, bilgili, devlete ve hakana bağlı, sakın, gösterişli, ağızdan çıkan her kelimeyi tartan, gözü tok, dürüst, ahlaklı, kibar, içki içmeyen, sır saklayan, edebiyat, şiir, gök olayları ve tıbtan anlayan, iyi at binen, ok atan ve birtakım sporlarda maharetli kişiler (Can, 2019) olmalıdır.

Bununla beraber onlara gittikleri ülke yöneticilerine suikast düzenleme gibi bir takım ölümcül görev verilmesi sebebiyle, çoğu zaman iyi bir sorgu ve kontrolden geçirilmeden yetkili kişinin yanına girmelerine müsaade edilmemekte, bazan günlerce bekletilmekteydiler. Mesela M. önce 105 tarihinde Hun hükümdarı Öge Kagan'ın ölümü üzerine Çocuk veya Ogul Kagan tahtta oturduğunda; Çin'den baş sağlığı için iki ayrı elçilik heyeti geldi. Bunlardan birisi kagana, diğeri de Sağ Türk Bilge Tigin'e gönderildi. Bundan maksatları her iki Türk yöneticisini birbirlerine düşürmekten başka bir şey değildi. Ama durumdan haberdar olan kagan iki sefiri de kendi huzuruna getirtti. Onların böyle sinsice bir tutum içinde bulunmaları, Türk hakanını öfkeliendirdi ve bu elçileri tutuklattı (Watson, 1968; Ögel, 1981; De Groot ve Asena, 2010; Can, 2019). Buna dair bir başka örnek de Attila'ya (Ata İllig) başarısız suikast girişimidir. Burada da sefaret heyeti içerisindeki Bigila isimli bir kişinin bu işle görevlendirildiğini meşhur Priscus'tan öğrenmekteyiz (Gömeç, 2023b).

Metinlerde bir de "tamgaçı" denilen memurlara rastlanılmaktadır. Herhalde onlar bir nev'i devletin yazışmalarını kaleme alan ve mühürleyen görevlilerdi. Bu itibarla sadece dışişlerinde değil, her kademede kendilerinden yararlanılmıştır. Mesela 6. yüzyılın 2. yarısında Kök Türk ülkesine gelen Zemarkhos'la birlikte Bizans imparatorluğuna giden heyetin başkanlığını Tamga Tarkan unvanlı bir kişi yapar iken; 7. yüzyılın ilk yarılarında Tonga Yabgu'yu ziyaret eden Hsüan Tsang'ın yanına bir tamgaçı verilmişti (Gömeç, 2018; Gömeç, 2021a). Yine meşhur Köl Tigin'in cenaze merasimine katılanların arasında "On Okların Türgiş kaganından Makaraç Tamgaçı ile Oguz Bilge Tamgaçı" (Köl Tigin Yazıtı, Kuzey tarafı, 13. satır: "On Ok oğlum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş İnancı Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkını Çang Sengün kelti") unvanlarını taşıyan iki zatı görmekteyiz.

Yeri gelmişken bahsetmekte fayda vardır ki, eski Türk ilinde geniş bir haberleşme ve posta ağı da mevcuttu. Ülkenin çeşitli köşelerinde ve özellikle de hudut boylarında Hun ve Kök Türkler çağında "kargu" denilen ateş kuleleri vasıtasıyla, düşmanın hareketlerinin önceden haber verilmesi söz konusu olduğu gibi, buralarda bulunan vazifeliler aracılığıyla bir yerden, başka bir bölgeye de bilgiler çok kısa bir sürede ulaştırılıyordu. Sonraki Türk ve Mogol idareleri döneminde daha da geliştirilen bu sistemde, adı geçen menzil noktalarında görevli memurlar bazan yaya, bazan

ulařım vasıtası olarak atlar ve kuřlar (Mesela 17. yūzyıla ait Hindistan'daki Baburlū dōnemiyle alākalı bazı kaynaklarda, 15-20 km'lik mesafelerde bulunan posta menzillerinde ulakların gōrevlendirildięi, mektup ve fermanları hızlı bir řekilde dięer posta noktasına ulařtırıldıęı, bōylece varacaęı yere gece ve gūndūz duraksamadan yapılan yolculuklarla iletildięi, acil durumlarda ise gūvercinlerden de faydalandıęı yazılıdır (ōmūr, 2022)) ile duruma gōre duman ve ıřıktan da yararlanarak haberleri gerekli yerlere iletmekteydiler. Bir nev'i bu han veya menzillerde zaman zaman yūzlerce at bulunuyordu. Devletin merkezinden bařka bir mahale ya da yabancı bir memleketten ūlkenin bařkentine giden haberciler bu konaklara geldiklerinde atlarını deęiřtirir, onlara bir gōrevli dięer menzile kadar eřlik eder, orada kendi atlarını alarak geri dōner idi. Bōylece hię durmadan kısa bir sūrede ulařılacak noktaya varırlardı. Bir bařka husus ise bu habercilerin yolda atları yorulduęu veya öldūęi takdirde, karřılařtıęı kiři kim olursa olsun sorgusuz, sualsiz o kiřinin atını alabilirdi. Ama bunların yanlarında herhangi bir malzeme eksik olursa da en aęır řekilde cezalandırılırlardı. Mesela Mogollar buna son derece riayet etmiřlerdir.

Yine ilk bařlarda haberci veya postacıların ōnceden belirlenen gūzergāhlardan ayrılmaları yasaktı. Ayrıca bu gōrevi ūzerine alan kiřiler ile konaklama noktalarındaki halk birtakım vergilerden de muaf idiler. Bu iřlerle vazifeli kiřilere deęiřik dōnemlerde "kōrūę, yamçı, ulak, tatar" vs. adlar verilmiřtir (D'Ohsson, 1340; Boodberg, 1936; Clavijo, 1975; Nizamū'l-mūlk, 1982; Moęolların Gizli Tarihi, 1986; Marshall, 1996; Kafalı, 2005; El-ōmeri, 2014; řenol, 2018; Gōmeę, 2021a). Muhtemelen buyruklardan birisi de, iřte ulařım ve haberleřmeden mesul idi. Muhakkak ki, ulařım ve haberleřme aęını kontrol eden yetkililer vasıtasıyla yolların imar, bakım ve bir řekilde gūvenliklerinin saęlanması askeri seferlerin aksamaması ięin de mūhimdi.

Bakanlar kurulunun bir diğer ūyesi ise adalet işlerine bakan buyruklardır. Bunun ięin gōrevlendirilenlere "yarguğ" veya "yargan" denmekteydi. Hunlar çağından itibaren devlet kademesinde bir nevi hākimlik yapan bu memurların varlığından haberdarız. Būyūk bir ihtimalle Bilge tahtta çıktıktan sonra kardeşi Kōl Tigin'i hem ordu komutanlığı, hem de adalet işleriyle vazifelendirmişti. O bu hususta řōyle diyor: "Inanęu Apa Yargan Tarkan unvanını ona ben verdim" (Kōl Tigin Yazıtı, Batı tarafı, 2. satır: "Inanęu Apa Yargan Tarkan atığ birtim"). Őyle anlaşılıyor ki, Tonga (Tun/Ton/Tong/Tokta) Baga Tarkan'ın (779-789) Kırgız veziri de bu gōrevde bulunuyordu (Suci Yazıtı, 2. satır: "Kırkız oğlı men. Boyla Kutlug Yargan men").

İnsanlara adaletle davranmayı kendilerine ilke edinen Tūrk idarecilerin ūlkeleri, memleketlerinde baskıya maruz kalan her tūrden insanların da sığnaęıydı (Mesela İspanya'da 1492'lerde, "ya Katolik olursunuz ya da būtūn erkeklerinizi yakarız" diye Yahudilere būyūk bir baskı bařlayınca, onlar soluęu Tūrk ūlkesinde almıřlardı. Sultan Bayezid, "Osmanlı memleketinin kapılarının ezilen būtūn

insanlara aęık olduęunu" sōylemiř, arkasından gemiler gōnderip Yahudileri Tūrk yurduna getirmiřti (Kūęūk vd., 2015)). Tūrk toplumunda esirlere bile insanca muamelede bulunuluyor, halkın gūvenini kazandıkları takdirde, sanki onlardan birisi oluyorlardı (Meřhur Çinli casus Chang-ch'ien M.ō. 138'de, Tūrklere karřı Yūeh-chilerle bir anlařma yapmak ięin Çin imparatoru tarafından gōnderildięinde, Tūrk topraklarından geęerken, řūpheli hareketlerinden dolayı tutuklanmıř ve geręek amacı anlařılınca on yıl kadar Tūrklerin yanında kalmıřtı. Kendisini Tūrklere sevdiren Chang-ch'ien'e Hun hakanı bir kadın vermiř, hatta adamın bu kadından bir oęlu bile olmuřtu (Gōmeę, 2023b)). Őoęu zaman bu kiřiler ūlkelerine dōnme fırsatını bile yakaladıkları halde, buna tevessūl etmiyorlardı.

Tūrkler adalet konusunda akrabalarına bile gōz yummazdı. Bōrū Tonga (Tokta/Mo-tun), Attila, Kapgan, Ćingiz, Temūr gibi gūęlū Tūrk hūkūmdarlarının çağında ĉoluk-ĉocuk, kōylū, tūccar kim olursa olsun, devletin sınırları dāhilinde bir yerden bařka bir yere korkusuzca seyahat yapabiliyorlar ve Tūrk'ūn an'anevi adalet anlayıřının her tarafta hākim kılındıęını gōrdūkleri ięin kendilerini gūven ięerisinde hissediyorlardı. Mesela Kōk Tūrklerin varisi durumundaki Hazarlar bu adalet konusunda ĉok dikkatli davranıyorlardı. Tebaları arasında pekĉok dinden insan olduęu ięin Hazar hūkūmeti adli iřleri ĉözūmlemek amacıyla yedi yargıca vazife vermiřti. Bunlardan ikiřer tanesi Mūslūman, Hristiyan ve Musevi olmakla birlikte, birisi de herhalde bir kamdı.

Bilindięi gibi meřhur seyyah İbn Battuta'nın gōrdūęu yerlerden biri de Altun Orda Hanlıęıdır. O Harezm'i anlatırken; beyin huzurunda bir adalet divanının kurulduęunu, burada kadı ve din adamlarıyla beraber "yarguę" adı verilen řahsın da hazır bulunduęunu, halkın řikayetlerinin dinlendięini, konu řer'i ise kadıya, deęilse yargıca havale olunduęunu sōyler. Hūkūmlerinin adillilięini ve rūřvette almadıklarını vurgular. Bunun gibi Delhi Tūrk hūkūmdarlarından Gıyaseddin Balaban'a (1266-1286) gōre de iyi bir yōneticinin dōrt řey yapması gerekir. Birincisi; dini korumalı ve yasayı (řeriat) uygulamalı. İkincisi; ahlaklıřlıęı, gūnahları, sefillikleri ortadan kaldırmalı. Ŭçūncūsū; Tanrı korkusu olan insanlarla ĉalıřmalı. Dōrdūncūsū ise; adaleti hākim kılmalı (Gōkalp, 1976; Gōmeę, 2016; Gōmeę, 2017b; Ahmet, 2019; Ubcini, (tarihsiz)a;). Mesela ondan yūzlerce yıl ōnce Yusuf Has Hacib de hakana, yasayı halka adalet ve dōęrūlukla uygulamayı ōęūtlerken; bir ūlkenin elde tutulabilmesinin asker ve orduyla mūmkūn olduęuna, bunları beslemek ięin de ĉok mal ve servetin gerektięine, bu řeylerin saęlanabilmesinin ise halkın zenginlięine baęlı olduęuna, mūreffeh bir toplum ięin de adaletin lūzumuna vurgu yapar. O ayrıca hangi idareci memleketi ięin faydalı kanunlar ilan ederse, ūlkesinin dūzenini saęlayıp, ūnūnū artırır (Yusuf Has Hacib, 1979) der.

Tūrk hūkūmdarlarının toplum ięerisinde adaletin, geręek manada uygulanıp, uygulanmadıęını denetlemesi uzun

yıllar sürmüştür. Yine tarihi kaynakların bize söylediğine göre; Selçuklu, Memluklu ve Safevi gibi Türk sultanları haftanın belirli günlerinde toplantı salonunda tahtlarında otururlar, davaları kadılar ve imamların huzurunda dinlerler ve şikayeti bir hükme bağlardı. Mesela kaynaklar Melikşah'tan bahsederken büyük atalarından Selçuklu sultanı Tugrul'un haftada iki defa adalet divanı kurdurması gibi; "onun devrinde haksızlığa maruz kalan birisinin sultanla görüşmesi için haciblere ihtiyacı yoktu. Davacı, sultan ile yüzyüze konuşup, hakkını arardı" der (Yukarıdaki Selçuklu örneğindeki gibi, Hindistan Türk hükümdarlarından Tugluk Şah ve Sultan Hümayun ile alâkalı olarak kaynaklarda şu bilgilere rastlamaktayız: Haftada bir gün devlet görevlileri ve Sultan Tugluk toplanır. İçeri girmek isteyenler engellenmez. Bir çağırıcı şikâyeti bulunanların huzura gelmesi için bağırır. Sultan bu kişiye derdini ve ihtiyacının ne olduğunu sorar; onu dinler ve gereğini buyurur. Buna benzer biçimde Sultan Hümayun'un sarayın dışına bir adalet davulu koydurduğu, şikayeti olan ya da haksızlığa uğrayanların bunu çaldığı, sesin duyulması üzerine sultanın ilgili kişileri huzuruna çağırıp, dinlediğine dair birtakım rivayetler vardır. Yine aynı şekilde Ak Koyunlu beyi Uzun Hasan hakkında bilgi veren kaynaklar, onun sabah namazından sonra davul çaldırıp, divanını topladığını, sıradan bir kıyafet ile tahtına oturup, fakir-fukaranın şikayetlerini dinlediğini, sonra bir hükme varıp, bunları kayda geçirdiğini ve kararlarının hiçbir surette değiştirilmediğini yazarlar (Cevdet, 1985; Hinz, 1992; El-Ömeri, 2014; Zahiru'd-din Nişaburî, 2018; Kişmiş, 2019)). Divan-ı Mezalim denilen bu sistem yüzlerce sene işledi. Türk hanları bizzat bu adliyelerde mazlumların haklarını verirdi. Hiçbir şekilde güçlü-zayıf, zengin-fakir ayrımı yapılmazdı. Hükümdar yılda bir defa, mahkemede kendisinden davacı olan birisi ile hâkimin önünde, soruşturma yerinde ayakta durur, iddiaları dinlerdi. Kendisine kesinlikle bir iltimasta bulunulmazdı. Aynı uygulamayı Osmanlı çağında da görürüz. Mesela Bursa kadısı Şemseddin Muhammed Fenari'nin Cuma namazında hazır olmayan bir Müslümanın şehadeti kabul edilmez hükmüne binaen, Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) şahitliğini geri çevirmesi ilginçtir. Başka bir rivayette ise böyle davrandığı için padişahın şehadetini damadı Emir Sultan geri reddetmiştir. Belki sembolik de olsa insanlar arasındaki eşitliği, hak ve hukuku bundan daha güzel bir misal açıklayamaz. 21. asırda bile pekçok modern toplumda göremediğimiz bu durum adalet işlerine iktidarın karışmaması veya başka bir deyişle yargının bağımsız oluşuna iyi bir örnektir. Yine bu çağlarda Avrupa'da insanlar birbirlerinin kanını emerken, dünyanın pekçok yerinden topluluklar gelip, Türk adaletinin ve koruyuculuğunun gölgesi altında yaşamayı tercih ediyorlardı. Hatta yüzlerce yıl önce Latin kaynakları bizzat Attila'nın bazı meseleleri adaletle hallettiğini yazarlar (Runciman, 1943; Thompson, 1945; Nizamüddin Şamî, 1949; Cezar, 1957; İbn Batuta, 1981; Koestler, 1984; İbn Bibi, 1996; Golden, 2000; Gumilev, 2003; Mesudi, 2004; Kanat, 2010; Aydoğmuşoğlu, 2017;

Ahmet, 2019; Ubicini, (tarihsiz)b). Dolayısıyla devlet vatandaşlarına karşı adil olmak zorundadır ve bu konu Kutadgu Bilig'de özellikle işlenmiştir.

Eski Türk devlet meclisinde bulunan bakanlardan bir diğeri de milli güvenlikten sorumlu buyruktur. Türk askeri literatüründe birçok rütbelere ve askeri terimler olduğundan (Çin kaynaklarına bakılarak Türklerde yirmisekiz rütbe ve unvan olduğu söyleniyorsa da, biz araştırmalarımız neticesinde otuzbir tane unvana rastlamış bulunuyoruz (Julien, 1864; De Guignes, 1924; Yü-Ch'üan, 1949; Mau-tsai, 1958; Chi-huei, 1971; Kitapçı, 2004; Gömeç, 2022)), bunları ortaya koymak biraz çetin ise de, en büyük askeri komutanın Türkçe unvanının "Sü Baş" (Apa Tarkan veya Kara Çor) olduğunu ve sü başlık görevlerini savaşlarda genellikle kaganların veya tiginlerin üstlendiğini biliyoruz. Mesela 710 senesindeki Türgiş seferinde, Kök Türk hükümdarı Kapgan'ın oğlu İni İl Kagan sü başlık yapmıştı ve Tunyukuk Yazıtında bu konu anlatılırken şöyle deniyor: "Katun ölmüş idi. Kagan ona yas merasimi yaptırmak istedi. Orduya, gidin, Altun Yış'da oturun, emrini verdi. Sü Baş İni İl Kagan'ın, Tarduş Şad ile gitmesini buyurdu" (Tunyukuk Yazıtı, I. Taş, Kuzey tarafı, 7. satır: "Katun yok bolmuş erti. "Anı yoglatayın" tidi. "Sü barıng" tidi. "Altun Yışda oluring" tidi. "Sü baş İni İl Kagan, Tarduş Şad barzun" tidi"). Uygurların büyük hakani Börü Ken de (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan) (Yıldırım, 2010) kendi yazıtında, "sü baş" olduğunu söylemektedir (Şine Usu Yazıtı, Batı tarafı, 10. satır: "Sü Baş ben").

Elbette ülke güvenliği sadece sınırların düşman tecavüzlerine karşı korunmasından ibaret değildir. Güçlü bir devletin her açıdan huzuru sağlaması tüccar, seyyah, din adamı vs. insanların memlekette bir yerden bir yere korkusuzca yolculuk yapabilmesiyle doğru orantılıdır ve devleti idare edenlerin de başlıca görevidir. İşte buna bağlı olarak çok erken çağlardan itibaren Türk devleti yol güzergâhları veya kasabalar ile şehir içlerinde karakol sistemlerini de geliştirmiş idi.

Buyruklardan biri de maliye işlerine bakıyordu. Ülkenin bütün gelir-gideri, yapılacak her türlü harcamalar herhalde bu maliye bakanının denetiminde idi. Devlet hazinesine "ağı" deniyordu ki, Kök Türk Yazıtlarında da bu terime rastlıyoruz (Köl Tigin Yazıtı, Kuzey tarafı, 11-12. satır: Yogcı, sıgıtcı, Kıtany, Tatabı bodun başlayu, Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsiyi Likeng (Lü Hsiang) kelti. Bir tümen ağı altun, kumüş kergeksiz kelürti). Hazine memurlarına "ağıcı" adı verilip, herhalde hazine ve maliyeden sorumlu kişi veya bakana da "ulug ağıcı", denmekte idi. Bunun dışında vergi ve hesap işleriyle uğraşanlar "sakışçı" "tudun", "baskak" gibi isimlerle de anılmaktaydılar (Kemçik-Çirgac Yazıtının B yüzü, 5. satırında geçen bir kelime "amga" şeklinde okunup, bunun da vergi tahsildarı, hazineci (Orkun, 1940) manasına geldiği söyleniyorsa da, söz konusu kelimenin bu şekilde okunması hususunda tereddütlerimizin olduğunu belirtmek isteriz. Bu durum bir yana millete ait hazinelerin bulunduğu odaya veya İslami dönemdeki adıyla beyt'ül-mâl'e, sultanın bile tek

başına giremediğini de söylemekte fayda vardır). Elbette bu memurlar yanlarında hükümetten veya doğrudan doğruya kagandan aldıkları tamgalı berat ya da belki altın temrenli özel okları yanlarında taşıyorlardı.

Bununla birlikte daha Hunlar çağından itibaren Türk toprakları içindeki hayvan ve insan sayılarının belirlenerek, defterlere geçirilmesinin yasalaştığı; buna bağlı olarak da kimin ve hangi kabilenin ne kadar vergi ödeyeceklerinin tespit edildiği bilinmektedir (Ecsedy, 1965; Poucha, 1970; Çağatay, 1974; Yusuf Has Hacib, 1979; Kafesoğlu, 1983; Odjav, 2021). Bu yüzden “tudun” unvanlı kişiler tahsildarlık yaptıkları gibi, komutan da olabiliyorlar ve mevkileri de il-teberden sonra geliyordu (Tudun unvanı Kaşgarlı’nın Divan’ında da geçer ve orada mealen beldenin büyüğü ve halkın içme suyunu dağıtan kişi olarak anlatılır (Kaşgarlı Mahmud, 1988)). Kök Türk tarihinden hatırlayacağımız üzere, mesela Bilge Kagan 718 yılı başlarında, ayaklanan Karlukların üzerine Tudun Yamtar’ın idaresinde bir ordu gönderdiğini yazıtında şu biçimde anlatır: “Güneyde Karluk halkına doğru ordu sevk edeyim, deyip Tudun Yamtar’ı Karlukların üzerine gönderdim. Karluk il-teberi yok oldu” (Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 40. satır: “Biriye Karluk bodun tapa süle” tip Tudun Yamtarıg itdim, bardı...Karluk il-teber yok bolmuş”). Yine kaynaklarda meşhur On Ok beyi Tonga (T’ong/Tong/Son Olan) Yabgu’nun ele geçirdiği yerlere bir il-teberle, vergi toplama ve denetleme işini yapmak üzere bir tudun gönderdiğinden söz edilir. Bilindiği gibi İllig (İl) Kagan’ın akrabası olan Kutlug da (İl-teriş Kagan) ilk başlarda bir tudundu (Hamilton, 1955; Ecsedy, 1965; Clausoni 1972; Onat, 2012; Gömeç, 2023b). Muhtemelen Kök Türk beylerinden Köl Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan adına dikilen İh Asgat Yazıtında ayrıca Tekiş Köl Tudun’un adına da rastlamaktayız (İh Asgat Yazıtı, B yüzü, 1. satır). Tudun unvanını, Miran Metinlerinde, “Urungu Tudun Çigşi” (Miran Metinleri, A yüzü, 2-3. satır) şeklinde yine görmekteyiz. Son olarak meşhur Oguz Kagan Destanı’nda da Oguz ve çocuklarının ele geçirdikleri yerlere vergi memurları atamaları (Gömeç, 2021b) söz konusudur.

Devletin en üst kademesindeki bu idarecilerin önemine vurgu yapan ve parmağındaki mühür veya yüzüğün üzerinde “kurtuluş adalet ve doğruluktur” yazdığı rivayet olunan; ayrıca her sefere hâkimlerle beraber çıkan, bunlara şikâyetleri dinletip, karar verdiren büyük hükümdar Emir Temür; oğulları ve torunlarına vasiyetinde “dünyayı adalet ve iyilikle güzelleştirdiğini” söylerken, yine şöyle bir tespitte bulunur: “Vezirler saltanat sarayının sütunlarıdır. Onlar fazla gösterişten uzak durmalı ki, halkın gözüne saltanat tuhaf gözükmesin. Bunlar fitne ve yalancılara sözlerine kulak asmamalıdır. Çünkü devlet yönetimindeki bu kişilerin düşmanı çoktur. İnsanların hepsinin gözü mevki ve maldadır. Eğer devlet vazifeleri başkalarının laflarına uyarsa yanlış düşerler”, dedikten sonra, bu tür idarecilerin dört vasa sahip olmalarını belirtir ve onlar da şudur: Bir, akıl ve ileri görüşlülük. İki, asalet ve soy temizliği (arı/silik). Üç, asker ve halka karşı hoş

görüşlülük. Dört, uzlaşmacı ve sabırlı oluş. Bunun yanı sıra Emir Temür, devlet adamlarının herhangi bir şeye karar verecekken kimseye bağlı olmamalarını, arkalarında hükümdarlarının durması gerektiğini, sağlam ve kuvvetlice işlere sarılmalarını ve emirlerine kimsenin karşı çıkmasına müsaade etmemeleri lazım geldiğine değinir. Ancak bu surette idareciler vazifelerini layıkıyla ve adaletle yaparlar. Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig’te iki büyük görevin bulunduğunu, birisinin vezirlik, diğersinin de ordu komutanlığı olduğunu ve bunların halka yumuşak davranıp, icraatlarını adaletle ve düzgünce yapmalarını (Vezirlerin ve danışmanların (ayguç) devlet idaresindeki önemini göstermesi açısından şu tarihi vak’a çok dikkat çekicidir: Melikşah’ın vefatından evvel eşi Terken Hatun’un yüzünden Nizam’ül-Mülk ile arası açılmış, bir komutanını yollayarak; “elinden hokkayı (veya divit), başından da sarığı alacağını söyleyip, hükümdarlığa ortak mı olduğunu” sorduğunda, Nizam’ül-Mülk; “şurası unutulmamalıdır ki, başımdaki külâhım ile hokkam sizin taht ve tacınızla sıkı sıkıya bağlıdır, bu dört şey birbirine dayanmaksızın yaşayamazlar” diye cevap vermiştir (Merçil, 1977; Cevdet, 1985; Süleyman er-Ravendî, 1999; Residüddin Fazlullah, 2010; Gömeç, 2014; Zahirü’d-din Nişaburî, 2018)) söyler. Buna benzer şekilde 15. asra ait Devletşah Tezkiresi’nde; “vezir yük taşıyan demektir. Bu yüzden ülkenin ve idarenin bütün yükü onun üzerindedir. Devlet çadırının dört direği vardır ki, bunlar şunlardır: Doğruluk, için ve dışın temizliği, saf olmak ve metanet. Dolayısıyla vezir Tanrı’nın kullarına dürüst davranmalıdır. İffetli, günahattan kaçınan, memleketin namusunu koruyan, temkinli bir kişi olmalıdır” (Özer, 1945; Devletşah, 1977; Yusuf Has Hacib, 1979; Bıyıktay, 1989; De Clavijo, 1993; Yüksel, 2004; Sahibkiran Emir Timur, 2010; Aka, 2010; Şerefüddin Ali Yezdi, 2013), deniyor.

Daha öncede söylediğimiz gibi, kaganı da denetleyen bir güç vardı. Milletin ve devlet ileri gelenlerinin isteklerine aykırı davranan hakanların ne şekilde tahtlarını yitirdiklerini biliyoruz. Hatta meşhur Bilge Kagan’ın Budizm’i Türklerin milli dini yapmak istemesine karşılık, ünlü vezir Tunyukuk’un mecliste ona nasıl itiraz ettiğine tarih şahittir. Bunun gibi kagan olurken de hükümet üyelerinin ve milletin rolü büyüktür. 748 senesinde Atalar Mezarlığı’nda (Ata Sini) yapılan toplantıda, bakanlar kurulu, ordu mensupları ve halkın bizzat kendisinin, Uyгур beyi Köl Bilge’yi kagan atadığını, Şine Usu ve Terhin Yazıtlarındaki şu cümlelerde görmekteyiz: “Tokuz Buyruk, bin komutan ve halk ayağa kalkarak, babam kagana talepte bulundular: Atalarımızın bir ünü var, Ötüken ülkesine de sahiptiniz, artık siz yönetin dediler. Tay Bilge Tutuk orada yabgu atandı. Ondan sonra sıçan yılında (748), Atalar Mezarlığı’nda, güç halktır, Atalar Mezarı sizde ve gücün kaynağı sudur, dendi. Halk ayağa kalkarak onu kagan yaptılar” (Terhin Yazıtı, Güney tarafı, 3-6. satır; Şine Usu Yazıtı, Kuzey tarafı, 11-12. satır: “Tokuz Buyruk, bing sengüt, kara bodun turıyın kangım kaganka ötüntü: “Eçü apa atı bar” tidi. “Tegres eli sizde

ebir” tidi. Tay Bilge Tutukıg anta yabgu atadı. Anta kisre küskü yılka sinlegde, “küç kara bodun” timiş: “Sin sizde”, küç kara sub ermiş. Kara bodun turıyın kagan atadı”).

3. Sonuç

Bütün bunlar eski Türk devletinin ne kadar mükemmel bir teşkilatlanma içerisinde olduğuna delaletdir. Biraz evvelde gördüğümüz üzere Türk düşüncesinde, devlet için halkın önemi her zaman vurgulanır. Yani halk olmadan devlet olmuyor. Dolayısı ile Köl Tigin, Bilge Kagan, Şine Usu ve Terhin gibi büyük devlet kitabelerinin haricindeki Eleğüş I, Çakol VII ve Uybat III benzeri mezar taşlarında da gördüğümüz “kara bodun” tabirinin tam manasıyla karşılığının millet veya halk demek olduğunu belirtmek gerekir. Zaman zaman bir takım araştırmacılar “kara bodun” terimini sıradan toplum, ikinci dereceden vatandaş şeklinde yorumlamaktadırlar ki, yanlışlığı düşmelerinin sebebi “kara” kelimesinin anlamının yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. En basitinden Türkçedeki “gözü kara” deyişi, gücü ve cesareti ifade eder (Bugün “kara” kelimesi hususunda değişik görüşler mevcuttur. Her şeyden önce eski Türkçede “kara” teriminin bir renk olduğunu söyleyerek meseleye bir giriş yapalım. Türk kültüründe “kara”nın manalarını şöyle bir sıralayacak olursak; bazan Türk masallarında eşit şekilde birbirinin karşısına konulmuş iki şahsiyet, “ak” ve “kara” diye adlandırılır. Örnek vermek gerekirse Ak Han, Kara Han gibi. Burada yeri gelmişken, belki “Kara Han” adı üzerinde de biraz durulmalıdır. Bilindiği gibi Türk tarihinde gerçek manada büyük, pekçok hakanın unvanı “kara”dır. Bir kere Oguz Kagan’ın babası, Batı Türklerinin rivayetlerinde Kara Han’dır. Yine Kök Türk Kaganlığının kurucusu olan Bumın’ın herhalde büyük oğlu Kara Kagan (552-553) unvanını taşımakla beraber, devletin batısını teşkil eden ve On Okların idarecisi durumunda olan, İstemi’nin 576’da ölümünden sonra babasının vazifesini üstlenen oğlu Tardu’nun unvanı da Kara Çor’dur. Hatta 16. asırda bile Safevi hanedanlığının temel oymaklarından birisini meydana getiren Ustaclu beylerinden birinin adı da Kara Han’dır. Şimdiye kadar bu durum hiç göz önünde bulundurulmadığından Kara Kagan (Kara Han) unvanlı Türk beylerine aldırış edilmemiştir. Konunun araştırmacılarına yol göstermesi açısından, bu hükümdar unvanı üzerine de eğilmek lazım. Yani, eski Türkler (Kara Hanlılardan çok önceleri) idarecilerine durup-dururken “Kara” unvanını vermemişlerdir (Gömeç, 2001)). Belki bey ile vatandaşın arasında bir fark vardır, fakat kesinlikle Türklerde Batı usulünde bir aristokrasi bulunmuyordu. Herhalde buna en güzel delillerden birisi de “el mi yaman, bey mi yaman” atasözüdür. Burada üzerinde durulan “el” hem devleti, hem de umumen milleti karşılamaktadır ve bu aynı zamanda bir demokratik anlayışın göstergesidir.

Sonuç itibarıyla kaynaklardan yola çıkarak belirlemeye çalıştığımız eski Türk hükümetindeki dokuz buyruk veya bakan şunlardan ibarettir: Başbakan, boylardan sorumlu bakan, hayvancılık bakanı, iktisat bakanı, dışişleri bakanı,

ulaştırma ve haberleşme bakanı, adalet bakanı, milli güvenlik bakanı, maliye bakanı (Gökalp, 1976; Gömeç, 1996).

Katkı Oranı Beyanı

Yazarların katkı yüzdeleri aşağıda verilmiştir. Yazarlar makaleyi incelemiş ve onaylamıştır.

%	S.Y.G.
K	100
T	100
Y	100
VTI	100
VAY	100
KT	100
YZ	100
GR	100
PM	100

K= kavram, T= tasarım, Y= yönetim, VTI= veri toplama ve/veya işleme, VAY= veri analizi ve/veya yorumlama, KT= kaynak tarama, YZ= Yazım, GR= gönderim ve revizyon, PY= proje yönetimi.

Çatışma Beyanı

Yazar(lar) bu çalışmada hiçbir çıkar ilişkisi olmadığını beyan etmektedirler.

Etik Onay Beyanı

Bu araştırmada hayvanlar ve insanlar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadığı için etik kurul onayı alınmamıştır.

Kaynaklar

- Ahmet MA. 2019. Siyasi tarihi ve müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu. Tercüman, İstanbul, Türkiye, ss: 335.
- Aka İ. 2010. Timurlular devleti tarihi. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 207.
- Aydoğmuşoğlu C. 2017. Safevi Devleti tarihi, 2. Baskı. Gece Kitaplığı, Ankara, Türkiye, ss: 169.
- Barbaro J. 2005. Anadolu’ya ve İran’a Seyahat. Çev: Gündüz T, Yeditepe, İstanbul, Türkiye, ss: 136.
- Bıyıktaş H. 1989. Timurlular zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 116.
- Boodberg PA. 1936. The language of the T’o-pa Wei. Harvard J Asiatic Stud, 1936: 167-185.
- Burnaşeva RZ. 1972. Moneti Rannego Srednevekovya s Gorodišta Otrar-Tobe i Otrarskogo Oazisa (1969-1972 gg). Drevnosti Kazakstana, Almata, Kazakistan.
- Cahun L. 1896. Introduction à L’Histoire de L’Asie. Paris, France.
- Can M. 2019. Sultan’ın Kapsında: Kudret-Heybet-Adalet. Gazi Kitabevi, Ankara, Türkiye, ss: 384.
- Cevdet A. 1985. Kısas-ı Enbiya. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, Türkiye.
- Cezar M. 1957. Mufassal Osmanlı Tarihi, C. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 3672.
- Chang C. 1966. Military aspects of Han Wu-ti’s northern and northwestern campaigns. Harvard J Asiatic Stud, 26: 148-173.
- Chi-huei H. 1971. T’ang devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta

- Asya kavimleriyle münasebetleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Türkiye.
- Clauson SG. 1972. An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford, UK.
- Clavijo RG. 1975. Timur devrinde Semerkant'a Seyahat. Çev: Doğrul ÖR, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, Türkiye, ss: 212.
- Çağatay S. 1974. İl, ulus ve yönetenler. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, DTCF, Ankara, Türkiye.
- D'Ohsoson M. 1340. Moğol tarihi, Çev: Mustafa Rahmi, Matbaai Amire, İstanbul, Türkiye, ss: 320.
- De Clavijo RG. 1993. Anadolu, Orta Asya ve Timur, Çev: Doğrul ÖT, Ses yayınları, İstanbul, Türkiye ss: 208.
- De Groot JM, Asena GA. 2010. Hunlar ve Türkistan. Pan Yayıncılık, İstanbul, Türkiye, ss: 342.
- De Guignes JM. 1924. Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi, C. I-III. Ötügen Neşriyat, İstanbul, Türkiye.
- Devletşah. 1977. Devletşah Tezkiresi, C. IV. Çev: Lugal L. Tercüman, İstanbul, Türkiye.
- Donuk A. 1988. Eski Türk devletlerinde idarî-askerî unvan ve terimler. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, Türkiye, ss: 109.
- Ecsedy H. 1965. Old Turkic titles of Chinese origin. Acta Orientalia Acad Scient Hungaricae, 18: 83-91.
- El-Ömeri ŞBF. 2014. Türkler Hakkında gördüklerim ve duyduklarım. Çev: Batur A, Selenge Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 453.
- Esin E. 2001. Türk kozmolojisine giriş. Kabalcı Yayınevi, İstanbul, Türkiye, ss: 198.
- Feher G. 1943. Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara akraba olan milletlerin kültürü. II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, Türkiye.
- Findley CV. 2005. The Turks in World History, Oxford University Press, New York, US, ss: 320.
- Giles L. 1934. A topographical fragment from Tunhuang. Bull School Oriental Stud, 7(3): 545-572.
- Giraud R. 1960. L'Empire des Turcs Celestes. Librairie D'amérique Et D'orient, Paris, France.
- Golden PB. 2000. Güney Rusya bozkırlarının halkları, Çev: Arel A, Erken İç Asya Tarihi, Der: Sinor D, İletişim Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 664.
- Gökarp Z. 1976. Türk medeniyeti tarihi, Haz: Aka İ, Kopruman KY, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 416.
- Gömeç SY. 1996. Kök Türkçe kaynakların ışığı altında eski Türklerde hükümet. Gök, 2: 14.
- Gömeç SY. 2001. Kara Hanlı adı üzerine bazı düşünceler. Kök Araştırmalar, 2(2).
- Gömeç SY. 2003. Türk tarihinin kahramanları: 14- İki Aşite Beyi, Orkun, Sayı 65, İstanbul, Türkiye.
- Gömeç SY. 2007. Türklerin ve Mogolların tarihi iki boyu. Türkoloji Araş, 2007: 1-7. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000332
- Gömeç SY. 2010. Boyla ve Baga unvanı. OÜ Sos Bil Derg, 1(1): 73-80.
- Gömeç SY. 2014. İran'da bir garip Melik-şah. Töre, 2: 18.
- Gömeç SY. 2016. Gıyaseddin Balaban ve hükümdarın görevleri. DTCF Tarih Araş Derg, 35(59): 239-254.
- Gömeç SY. 2017b. Türk tarihinde Hazarlar, Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür. 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Türkiye, ss: 518.
- Gömeç SY. 2018. Türk kültürünün ana hatları, 4. Baskı. Kaynak Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 418.
- Gömeç SY. 2021a. Kök Türk tarihi, 6. Baskı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 342.
- Gömeç SY. 2021b. Türk destanlarına giriş, 4. Baskı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 528.
- Gömeç SY. 2022. Kök Türkçe yazılı belgelerde geçen unvanlar. Erdem, 12(36): 929-945.
- Gömeç SY. 2023a. Uygur Türkleri tarihi, 6. Baskı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 230.
- Gömeç SY. 2023b. Türk-Hun tarihi, 4. Baskı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 486.
- Gumilev LN. 2003. Hunlar, Çev: Batur A, 3. Baskı. İleri Yayınları, İstanbul, Türkiye.
- Hamilton JR. 1955. Les Ouighours. A L'epoque des Cinq Dynasties, Paris, France.
- Hinz W. 1992. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev: Bıyıklıoğlu T, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 176.
- Huang R. 2007. Çin Tarihi, Çev: Sönmez A, 2. Baskı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 397.
- İbn Batuta. 1981. İbn Batuta seyahatnâmesi'nden seçmeler, Haz: Parmaksızoğlu İ. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 156.
- İbn Bibi. 1996. El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Alaiye, Çev: Öztürk M, C. II. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye.
- İbni-Mühennâ Lûgati. 1988. Haz: Battal A, 2. Baskı. TDK, Ankara, Türkiye.
- İnce İ. 1996. Han Hanedanlığı döneminde Hunlarla ilgili yer, unvan, kişi adları. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye, ss: 175.
- Jen-t'ang C. 1968. T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler, Doktora Tezi, Taipei, Taiwan.
- Julien S. 1864. Documents sur les Tou-Kiou [Turcs]. J Asiatique, Tome III.
- Kafalı M. 2005. Çağatay Hanlığı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 156.
- Kafesoğlu İ. 1983. Türk milli kültürü, 2. Baskı. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 443.
- Kanat C. 2010. Ortaçağ Türk Devletlerinde suç ve ceza. Küre Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 280.
- Kaşgarlı Mahmud. 1988. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. C. I-III, Çev: Atalay B, 2. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye.
- Kızlasov İL. 2023. Gunni v Sibiri ili o Granitsah Drevnosti i Srednevekovya Vzglyad Arheologa. Kazakistan Arheologiyası, 1: 19.
- Kişmir A. 2019. Pakistan tarihinde Türkler, Demavend Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 112.
- Kitapçı Z. 2004. Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet. Yedi Kubbe Yayınları, Konya, Türkiye, ss: 346.
- Koestler A. 1984. Onüçüncü Kabile, Çev: Çorakçı B, 4. Baskı. Alfa Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 275.
- Küçük A, Tümer G, Küçük MA. 2015. Dinler Tarihi, 6. Baskı. Berikan Yayınevi, Ankara, Türkiye, ss: 703.
- Ligeti L. 1986. Bilinmeyen İç Asya, Çev: Karatay S, 2. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 361.
- Mackerras C. 1972. The Uighur Empire. University of South Carolina Publishing, Columbia, US, pp: 226.
- Marshall R. 1996. Doğudan yükselen güç, Çev: Doruker F. Sabah Kitapları, İstanbul, Türkiye, ss: 151.
- Mau-tsai L. 1958. Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I-II. Buch, Wiesbaden, Germany.
- Merçil E. 1977. Ahmed Bin Mahmud, Selçuk-Nâme, C. II. İstanbul, Türkiye.
- Mesudi. 2004. Murûc ez-Zeheb, Çev: Batur A. Selenge Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 479.
- Moğolların Gizli Tarihi. 1986. Çev: Temir A, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 300.
- Nizamü'l-mülk. 1982. Siyaset-nâme, Haz: Köymen MA. Türk

- Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 463.
- Nizamüddin Şamî. 1949. Zafernâme, Çev: Lugal N. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 404.
- Odjav NS. 2021. Erken Türkler, Editorler: Bilici ZK, Dündar AM. Ankara Üniversitesi Asya-Pasifik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, Türkiye, ss: 133.
- Onat A. 2012. Çin kaynaklarında Türkler. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 112.
- Orkun HN. 1938. Hunlar. Bürhaneddin Basımevi, İstanbul, Türkiye, ss: 98.
- Orkun HN. 1940. Eski Türk Yazıtları, C. III. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 319.
- Ögel B. 1964. Sino-Turcica. Taipei.
- Ögel B. 1971. Türk Mitolojisi, C. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 644.
- Ögel B. 1981. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 920.
- Ögel B. 1982. Türklerde Devlet Anlayışı. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar. Başbakanlık Basımevi, Ankara, Türkiye.
- Ögel B. 1988. Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 3. Baskı. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, Türkiye, ss: 662.
- Ömür E. 2022. Francisco Pelsaert'e Göre Cihangir'in Hindistan'ı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 124.
- Özer YZ. 1945. Timur'un yaptığı işlere toptan bir bakış. Belleten, 9(36): 423-468.
- Poucha P. 1970. Rang und Titel bei den Völkern des Mongolischen Raumes im Laufe der Jahrhunderte. IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Naples.
- Reşidüddin Fazlullah. 2010. Cami'ü't-Tevarih. Selçuklu Devleti, Çev: Göksu E, Güneş HH. Bilge Kültür Sanat, İstanbul, Türkiye, ss: 208.
- Ricaud. (tarihsiz). Türklerin Siyasi Düsturları, Çev: Uzmen MR.
- Runciman S. 1943. Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler. Belleten, 7(25): 45-58.
- Sağır C. 2006. Temim İbn Bahr'ın seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan eserinin tercümesi ve değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, ss: 88.
- Sahibkiran Emir Timur. 2010. Timur'un Günlüğü, Haz: Şakirov K, Arslan A, 3. Baskı. İnsan Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 160.
- Süleyman er-Ravendî. 1999. Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, Çev: Ateş A, C. I, 2. Baskı. Yeni Zamanlar Sahaf, Ankara, Türkiye, ss: 470.
- Şenol M. 2018. Macar Kroniki Chronica Hungarorum: Birinci ve ikinci bölümlerin tercüme ve değerlendirmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye, ss: 270.
- Şerefüddin Ali Yezdi. 2013. Emir Timur (Zafernâme), Çev: Batur A. Selenge Yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 512.
- Şikari. 1946. Karamanoğulları Tarihi. Yeni Kitap Basımevi, Konya, Türkiye.
- Thompson EA. 1945. The Camp of Attila. J Hellenic Stud, 65: 112-115.
- Tihrani EB. 2001. Kitab-ı Diyarbekriyye. Çev: Öztürk M, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Türkiye.
- Ubicini HA. (tarihsiz)a. 1855'de Türkiye, Çev: Düz A, C. II. İstanbul, Türkiye.
- Ubicini MA. (tarihsiz)b. Türkiye 1850, Çev: Karaağaçlı C, C. I. İstanbul, Türkiye.
- Watson B. 1968. Record of the Grand Historian of China, Volume II, Third Edition, New York, US.
- Wiens HJ. 1969. Change in the ethnography and land use of the İli valley and region, Chinese Turkestan. Annals Assoc Amer Geog, 59(4): 753-775.
- Yıldırım K. 2010. Türk tarihi için eski Çince-Türkçe sözlük. Otopsi yayınları, İstanbul, Türkiye, ss: 429.
- Ying-shih Y. 2008. Han foreign relations. The Cambridge History of China, Editörler: Twitchett D, Fairbank JK, Vol. I. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Yusuf Has Hacib. 1979. Kutadgu Bilig, C. I. Haz: Arat RR, 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Türkiye, ss: 477.
- Yusupov K. 1995. Manas Destanı, Aktaranlar: Türkmen F, İnayet A. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, Türkiye, ss: 284.
- Yü-Ch'üan W. 1949. An Outline of the central government of former Han Dynasty. Harvard J Asiatic Stud, 12(1-2): 134-187.
- Yüksel MŞ. 2004. Arap Kaynaklarında Timur. Bilig, 31: 85-126.
- Zahirü'd-din Nişaburî. 2018. Selçuknâme, Haz: Fidan AG. Kopernik Kitap, İstanbul, Türkiye, ss: 174.